

LITERARNA PODOBA FREISINŠKE LOKE

Več kot osemstoletno gospostvo freisinških škofov nad Loko in njenim ozemljem je pustilo globoko sled v slovenski književnosti.

Ob pogledu na današnje mesto, ki odkriva vedno bolj srednjeveško podobo, ob zbirkah v muzeju, ob razpravah o njegovi zgodovini in razvoju in ne nazadnje ob literarnih delih, se razvija pred nami podoba Loke od ustanovitve mesta pa tja do začetka 19. stoletja.

Ko je cesar Oton II. leta 973 daroval loško ozemlje freisinškemu škofu Abrahamu, je bilo glavno naselje današnja Stara Loka. Škof je sezidal utrdbo in grad, pod gradom se je razvilo novo mesto — Škofja Loka, v 14. stoletju so ga obdali z obzidjem. Višek pa je doseglo po potresu 1511, ko ga je škof Filip obnovil. Leta 1803 je Avstrija razglasila freisinško ozemlje za državno.¹

Z imenom prvega lastnika loškega ozemlja freisinškega škofa Abrahama so povezani prvi zapiski v slovenskem jeziku-brižinski spomeniki. Iz Freisinga so 1803 prenesli v državno knjižnico v München latinski rokopisni pergamentni zbornik, ki je bil last škofa Abrahama. V njem so odkrili tri slovenske obrazce za splošno spoved, ki so jo verniki glasno opravljali v domačem jeziku, preden jim je škof dal odvezo. Obrazci so nastali med leti 972 in 1059. Verniki so se med drugim obtoževali poganstva. Jezik je čist, brez tujk.²

Škofje so naseljevali na loško ozemlje nemške naseljence, ki so se spojili z domačini. Škofjeloško jezikovno območje, ki je pripadalo gorenjskemu narečju, se je pod vplivom tujih naseljencev razvilo v novo narečno skupino — v rovtarsko narečje.

Med srednjeveškimi literarnimi spomeniki zasledimo škofjeloška mesečna imena, ki jih je 1466 v slovenščini napisal neki Martin iz Loke.³

Z uvedbo denarnega gospodarstva, posebno po potresu 1511, ko je škof Filip obnovil grad, Kaščo in mesto in za to potreboval velika sredstva, so se denarne in uslužnostne dajatve loških podložnikov znatno povečale. Zaradi turških vpadov je bilo treba plačevati tudi znatne deželne davke. Že ob koncu 15. stoletja se podložniki pogosto pritožujejo proti visokim dajatvam. Na podeželju se podložniki iz vere fevdalnega gospoda zatekajo v štifarsko sekto, v mestu pa se močno razširi protestantizem, posebno med bogatimi meščani.⁴

Valvasor poroča, da je v 16. stoletju celo nunski samostan v Loki izgubil vse dohodke, da so bile v njem le štiri redovnice, ki so morale oskrbovati protestantske duhovnike, med katerimi je bil eden z imenom Trubar. Freisinški škof ga je pognal v revščino.⁵ Pokorn pa pripoveduje, da so se protestanti zbirali v Kašči.⁶

Tavčarjevi romantični naravi je prav to obdobje dalo bogato snov za literarno delo. V vrsti povesti je prikazal krvava obračunavanja med protestanti

in katoličani. Loške oskrbnike je prikazal kot fanatične preganjalce nove vere, ki pošiljajo oborožene vojščake v obe dolini in prekrščujejo grešnike v ledenih potokih. Takole jih popisuje v povesti *Vita vitae meae*: Za njimi je jezdarilo kakih dvajset loških jezdecev, ki so imeli rokave v goste in napete gube nabrane, na nogah pa visoka, čez kolena segajoča obuvala z velikanskimi ostrogami. V rokah so tiščali dolge, gole meče ter temno gledali izpod železnih čelad. Eden izmed njih je nosil prapor, v svojem polju kazoč grb freisinškega gospoda škofa.⁷

Škof zapre na Visoko celo svojo sorodnico grofico Suzano, ki se je predala protestantizmu. Ko se Jošt Tolmajner, grajski pisar, zgrozi: »Luteranka!« mu odgovori škofov oskrbnik: »No, kaj je to. Če je drago sorodnici prevzvišenega škofa in vladarja našega, da želi imeti novo vero, to je kaj drugega, kakor če bi, na primer, hotel ti biti luterantski predikant.« Župnik Vrban pa se pri pridigi prikloni grajskima gospodičnoma, vernikom pa jedrnato objasni: »Tukaj je sorodnica škofa mojega, tam na onem svetu jo bode pa satan trgal. Tako se bode vse poravnalo.«⁸

Literarno najzrelejša je povest V Zali. V eni izmed njenih treh zgodb, ki imajo isti moto-ljubezen prinaša nesrečo-pripoveduje o kanoniku Amandu, škofovem nečaku in vnetem preganjalcu protestantizma. Na lovu v Zali ga rani medved, prenesejo ga v kočo k protestantom Mrakovim in tam ga možje obsodijo na smrt v jutranjem mrazu. Toda hvaležnost do žena, ki odločno preprečijo neusmiljeno in negostoljubno dejanje, posebej pa zaradi čustev, ki se vžgejo Amandu do domače hčere, zapušča Katarino z besedami: »V imenu Boga se poslavljam od tebe, in če vas bodo trli in vam delali krivico, spomni se, da ti živi na loškem gradu prijatelj, ki neče nikdar pozabiti, da je nekaj užival dobrote pod streho te hiše!«⁹

Loško mesto, kakršno je bilo dobrih sto let kasneje, je Tavčar upodobil v najboljšem slovenskem zgodovinskem romanu Visoška kronika.¹⁰ S svojevrstnim slogom je dosegel, da se nam zdi, da beremo kroniko iz 17. stoletja. Piše jo Izidor Kalan, gospodar z Visokega, tipičen pripadnik zastarele srednjeveške miselnosti, ves navezan na grunt in na gruntarsko čast. Nasproti mu je postavil že naprednega, življenjskega brata Jurija ter bistrega razsvetljenca škofa Janeza Frančiška. Nasprotja v družbi je prikazal v miselnosti nemških uradnikov, ponemčenih loških meščanov ter zdravo razsodnih in srčno dobrih loških meščank.

Z romanom je postavil spomenik freisinški Loki. Izidor meni, »da je Loka lepo in bogato mesto, ki je najlepše, kar jih šteje naša kranjska dežela. Ljubljana je morda še lepša.«

Oče ga pošlje v Loko v uk h kovaču Ahacu Langerholcu, ki je imel v Sovodnju kovačnico. Stanuje pri gostilničarju Kašparju Wohlgemuetu v lepi novi hiši na trgu. Vseč so mu sejni na trgu in petje študentov očetov jezuitov iz Ljubljane, ki so se pogosto stopli z mesarskimi pomočniki. V spominu mu je ostal kamniti most pa grad s štirioglatim stolpom, železnimi vrati in mučilnicami.

Ko pride po letih spet v Loko, da po očetovi volji odpove zaroko z Wulfingovo Margareto, naleti na semenj. Ko prestopi mestna vrata, plača vrtarju mitnino. Na trgu je polno prodajalcev, mestni pisar pobira tržnino in pristojbino za tlak. Kmetje z Jernačem Schiffrerjem iz Bitnja pa se togote, ker ne smejo prodajati svojega žita, dokler ni razprodano škofovo žito iz Kašče.

Najveličastnejšo podobo freisinške Loke pa je Tavčar prikazal ob sodbi Agate Schwarzkoblerice, ki je bila obtožena čarovništva.

Agato zaslišujejo na travniku v Sovodnju, ob lopi kovača Langerholca. Mestno sodišče je sestavljeno iz loških meščanov, razprava je javna. Tavčar je v tem prizoru naslikal nasprotja med degeneriranimi sodniki in zdravimi loškimi meščankami, ki od vsega začetka presojujejo dogajanje z zdravo pametjo in končno krivega tožilca Marksa Wulfinga staknejo v gostilni pri Bergantu v Oslovski ulici — Karlovcu —, ga ženejo čez trg k Vodnim vratom čez most, kjer pravkar zidajo kapucinsko cerkev in ga zidarji obmečejo z malto.

Na božjo sodbo z vodo, ki naj drugi dan odloči o Agatini usodi, čakajo številni okoličani ob ognjih okrog Puštala in Kamnitnika. Ob pol enajstih zapoje zvon pri sv. Jakobu in čez trg in Graben se pomika procesija bratovščine sv. Rešnjega telesa, v znak žalosti brez bander, z Agato na vozu proti Sovodnju. Pisatelj obsoja radovedneže, ki se pasejo ob nesreči ubogega dekleta, z veliko ljubeznijo pa slika loške žene, ki trepetaje, a odločno stoje ob strani preganjanega dekleta. Izidor prizor konča s prošnjo: »Naj preteko stoletja in stoletja, loško ženstvo pa naj ohrani tisto dušo, kakor jo je nosilo v sebi v Gospodovem letu 1695, ko je bila ta duša svetla kakor zlato in čista kakor sonca žarki! Da bi me nebo uslišalo!« Pisatelj je pripisal: »Ta prošnja je bila uslišana!«

Tavčar je podatke o freisinški Loki zajemal v glavnem iz Valvasorja, Pokorna in Kosa (11). V svojem pisateljskem navdihu je tako živo naslikal njeno podobo s takratnimi prebivalci, s takratno še srednjeveško zaostalostjo pa vendar že prebujajočo se prosvetlensko miselnostjo, da zaživi pred nami v vsej tedanji podobi.

Prav v taki Loki si lahko zamišljamo literarni dogodek, ki ni pomemben samo za naše mesto, ampak za celotno slovensko literarno zgodovino — škofjeloško pasijonsko procesijo.

Kapucini, ki jih omenja Tavčar, so prišli v Kranj 1644, v Loki so zidali samostan 1707—1709 pri Vodnih vratih (12) in začeli odločilno posegati v versko življenje meščanov. Najlaže so vplivali na večinoma še nepismene podložnike loškega škofa z dramatičnim prikazovanjem Kristusovega trpljenja, nepomembnosti in minljivosti življenja in blaženosti onostranstva. K sodelovanju niso pritegnili le bratovščine in meščane, temveč tudi okoličane do Virmaš, Crngroba in Reteč. Kapucin oče Romuald-Lovrenc Marušič (1676—1748) iz Štandreža pri Gorici je 1721 iz nemščine prevedel navodila za veliko-nočno procesijo na veliki petek. V sicer skromnih verzih, a v veličastnih množičnih prizorih so na odrih, na vozovih, peš in na konjih v širinajstih prizorih prikazovali stvarjenje sveta, Kristusovo trpljenje in smrt. Prizori z neštetimi podobami Smrti vseh stanov in vseh starosti so gledalcem govorili: »Vse je zapisano smrti!« (13)

Filip Kalan pravi o škofjeloškem pasijonu: »Velikopotezno dramaturško in režisersko domiselnost patra Romualda in njegovih pomagačev pa izpričuje med drugimi prizori druga in tretja podoba — Smrt in Pekel. To sta gledališki stvaritvi, tako polni srednjeveške groze in praznovernega veličastva, da evropsko cerkveno gledališče navzlic poltisočletnemu izročilu ne šteje veliko takih v svojih analih — kavalkada smrti in pekla...

Če je hotela fevdna gosposka držati tlačanski življenj v politični pokorščini in kulturni odvisnosti, je morala uporabljati jezik, ki ga je ta življenj govoril. Poglavitni kanali za fevdalno ideologijo so na slovenskem ozemlju vodili

preko razsežnih cerkvenih organizacij. Le tako je umljivo, da se je slovenska govorica lahko uveljavljala v tako obsežni, množično učinkoviti gledališki manifestaciji, kakršna je »Slovenski pasijon« v letu 1721, ki ni le največji dogodek te vrste v dveh stoletjih baročnega teatra na ozemlju med Jadranskim morjem, Alpami in Panonsko nižino, temveč pomeni tudi zelo originalen prispevek k vsej evropski gledališki kulturi.¹⁴

Pisatelj Ivan Pregelja, ki je rad segal po baročnih podobah, je zamikala loška procesija. Napisal je idilo Osmero pesmi.¹⁵ V njej je prikazal osemdesetletnega upokojenega profesorja Frančiška Orešca, vlastelina z Okroglega, ki potuje v Ljubljano na proslavo 50-letnice mature svojih dijakov. Med potjo in v Ljubljani doživlja v spominu svojo grenko mladost, suplentska leta in edino, neuresničeno ljubezen. V vlaku domov grede se znajde med znankama iz suplentskih let — vdovo gospo Marijo, svojo prvo in edino ljubeznijo, in njeno sestro, ki ga vsega nadložnega in bolnega odpeljeta s seboj v Begunje. Tu sprejme edino priznanje in srečo za svojo življenjsko zvestobo, ko mu bere gospa Marija tri ekloge o treh gorenjskih mestih — o Loki, Kranju in Radovljici, katerih avtor je on sam. Osnovna misel vseh treh je zvesta ljubezen. Na Loko veže Orešca njegova stara ura. Stala je nekoč na komodi v Loki pri Plavcu. Ura ga v sanjah nauči velike resnice — da lepote ni v zgodovini in šoli, ampak le v življenju, »da je le tisto prav, kar živi.«

In tako tudi loška procesija zaživi v Pregljevi eklogi. Godi se v kapu-cinskem samostanu. Gvardijan oče Agatangelus piše poročilo očetu Romualdu o loški procesiji in njenem poteku. Poročati mora o vrsti drobnih nezdod, da je Luciferja popadel samostanski pes, da sta se dva angela vrnila brez perutnic, šest hudičev brez repov, leviti s Trate in s Suhe so razbili skrinjo zaveze, konj pa je vrgel Smrt s sedla in si je zlomila roko. Najhuje pa je zagrešil učenik Jeronim, scilicet Debelakov Matija, ki se je pri prvi postaji na trgu napil in ni več znal svoje vloge. Ničesar pa gvardijan ne poroča očetu Romualdu o nerodnem Lovričevem Janezu, ki je moral proti svoji volji igrati Judeža, pa mu je hotel Debelakov Matija — Jeronim — prevzeti lepo loško rožo, žalostno Mater božjo, Plavčevo Marijo.

V tej kratki epizodi nastopajo živi ljudje z napakami in vrlinami. Pregelj se v duševnost posameznih oseb ni poglobljal. Gibalo dejanja je gvardijan Agatangelus, uravnovešen duhovnik, ki pozna svoje vernike in človeško toplo ureja njihove zadeve.

Lovričev Janez je neroden poštenjak, ki se sicer brani Judeževe vloge, celo zakolne v opatovi celici in grozi, da se bo na Lubniku obesil. Končno pa se vda v usodo, da bo igral Judeža. Pregelj ga prikaže kot naivnega orjaka, ki je ves predan ljubezni do lepe Marije.

Marija, Plavčeva edinka, je bistro dekle, ki sicer ni nepristopna za dvorjenje učenika Jeronima, vendar jo Agatangelove besede spet spravijo na pravo pot, da se brez obotavljanja sprijazni s poroko s sicer nerodnim, a zvestim in bogatim Lovričevim edincem. Ko ji Agatangelus ponagaja z loškimi jeziki, ki se bodo obregali, da bo Mati božja Judeža jemala, mu odrezavo odvrne: »Ko bo Janez kdaj moj, ga bom že naučila, zakaj ima pesti!«

Slog je baročen, pobarvan z latinskimi izreki. V narečne posebnosti loške govorice, razen v redkih izrazih (smojka, štimala), se pisatelj ni spuščal.

Josip Vidmar je ob izidu knjige 1932 v Ljubljanskem zvonu ocenil loško eklogo »kot preprosto stvarco, pisano z vso spretnostjo in barvitostjo Pregljeve

dobre proze, s subtilnim čutom za soglasje s celoto kakor tudi za literarno zvrst ekloge, ki je v sorodu s pastoralom.¹⁶

Obdobje razsvetljenstva, ko se je po vsej Evropi, posebej v Avstriji za Marije Terezije in Jožefa II. pojavilo prepričanje, da je treba izobraziti preprostega človeka, da je treba ustanoviti šole za vse, je našlo odziv tudi v Loki.

Blaž Kumerdej, Radovljčan, ki je bil v službi na Dunaju, je ob izidu splošne šolske naredbe 1774 predlagal, naj se na Kranjskem namesto nemščine v osnovne šole uvede slovenski jezik. Uspel je in l. 1775 otvoril normalno v Ljubljani. V Loki je bil od 1772 do 1782 administrator freisinškega škofa grof Janez Nepomuk Edling (1731—1793).¹⁷ Štel se je sicer za Nemca, slovenščine pa se je naučil doma v Ajdovščini in jo tudi v Loki uporabljal. Družil se je s Kumerdejem, Japljem, Devom, Linhartom, Zoisom in Pohlinom, torej z vsemi glavnimi preporoditelji. Edling se je vnel za slovensko šolstvo in že 1776 predložil poseben nasvet o ustanovitvi normalke v Škofji Loki. Stopil je v stik z opatom Felbingerjem, od 1774 voditeljem vseh del za ureditev osnovnega šolstva v Avstriji. Edling je postal referent ljubljanske šolske komisije, a ostal hkrati tudi loški administrator vsaj do 1782. Slovensko šolstvo je bilo tako nekaj let povsem v njegovih rokah: predlagal je, katere šolske knjige naj se prevedejo v slovenščino in do katere mere naj se upošteva pravi »narodni jezik«. Pripomogel je, da so izšle najvažnejše knjige za kranjsko šolo.¹⁸ Sam pa je napisal dva slovenska teksta: Izvleček tiga velikega katekizma z uprašajkami inu odgovorami, 1779 v Ljubljani in Zahteve do šolmaistrov, 1778 v Ljubljani. Edlingov jezik ni čist, odvisen je od nemške predloge, pravopis je nedosleden.

Ko je Edling odšel 1885 v Gradec za gubernijskega svetnika in imel šolski referat, je vplival, da so bili za okrožne šolske komisarje imenovani med drugimi Linhart v Ljubljano, Ločan Matevž Košir pa v Maribor.

Literarni zgodovinar Fran Kidrič pravi o njem: »Leta, ko je Edling služboval kot administrator freisinškega škofa v Loki in bil hkrati referent ljubljanske šolske komisije, pomenijo začetek »slovenske šole« na Kranjskem.«

V zadnjih letih freisinškega gospostva oz. tik po podržavljenju freisinške posesti srečamo v Loki še dva predstavnika naše razsvetljenske književnosti.

Valentin Vodnik je 24. julija 1798 s prijatelji obiskal Loko in Selško dolino ter si za slovar, ki ga je pripravljajl s Zoisom in drugimi člani Zoisovega krožka, zabeležil nekaj slovenskih besed.¹⁹

Leta 1813 je prišel k svojemu bratu v rojstno vas Žabnico Linhartov prijatelj, preporoditelj in pesnik Martin Kuralt. Zaradi navdušenja za Francoze in za ideje francoske revolucije so ga oblasti nadzorovale. Internirali so ga v kapucinskem samostanu v Loki. Ker pa mu niso mogli preprečiti, da bi širil nevarne nauke in bi ga domačini obiskovali, so ga l. 1815 izročili frančiškanskemu samostanu v Novem mestu.²⁰

Loka s slikovito podobo srednjeveškega mesta, muzejem in svojo preteklostjo je v zgodovinskem pomenu med najzanimivejšimi slovenskimi mesti. Dejstva pa, da so prvi slovenski zapiski iz 10. stoletja povezani z imenom ustanovitelja Škofje Loke, da se je v njej spočela slovenska cerkvena dramatika, da je v loškem gradu dozorel in se uresničil načrt za slovensko osnovno šolstvo, prvo po Trubarjevem prizadevanju za slovensko šolo, da je freisinška Loka navdahnila pisatelja Ivana Tavčarja za najboljši slovenski zgodovinski roman in dala pisatelju Ivanu Preglju vsebino za eno njegovih najboljših povesti, dajejo Loki tudi velik literarno kulturni pomen.

1. P. Blaznik, Na obisku v Freisingu, LR I 1954, str. 55—59; Zgornji stolp na Kranclju, LR III 1956, str. 79; Fr. Planina, Škofja Loka z okolico, MK Lj. 1962. — 2. Zgodovina slovenskega slovstva I, Lj. 1956 — Fr. Tomšič, Pismenstvo, str. 171. — 3. B. Berčič, Škofjeloška mesečna imena, LR XIII, str. 144. — 4. P. Blaznik, Reforma-cija in protireformacija na tleh loškega gospostva, LR IX 1962, str. 71—102; Upori loških podložnikov v XV. in zač. XVI. stol., LR II 1955, str. 65—70. — 5. J. V. Valvasor, Slava vojvodine Kranjske, 1689, XI. knj., str. 56. — 6. Fr. Pokorn, Loka, DiS 1894. — 7. Iv. Tavčar, Vita vitae meae, LZ 1885. — 8. Iv. Tavčar, Grajski pisar, LZ 1889. — 9. Iv. Tavčar, V Zali, LZ 1894. — 10. Iv. Tavčar, Visoška kronika, LZ 1919. — 11. Fr. Kos, Doneski k zgodovini Škofje Loke in njenega okraja, Lj. 1894. — 12. A. Koblar, Škofja Loka, DiS 1891, str. 124. — 13. Zgodovina slovenskega slovstva I, Lj. 1956, M. Rupel, Protireformacija in barok, str. 305. — 14. F. Kalan, Opomba k berilu Začetek škofjeloške pasijonske procesije, Slov. berilo za viš. razr. sred. šol IV, 1948, str. 135—135. — 15. Iv. Pregelj, Izbrani spisi, VI zv., 1951, Osmero pesmi. — 16. J. Vidmar, Ocena Pregljevega VI. zvezka, LZ 1952, str. 496—498. — 17. Fr. Kidrič, Janez Nepomuk Jakob Edling, Slov. biogr. leksikon I, Lj. 1952, str. 146—149. — 18. Abecedna tablica, Japljev slov. nem. Ta veliki katekizem, Japljeva pesmarica, Kumerdejeva Vadenja, Pohlinoe Bukovce za rajtengo. — 19. Iz. Modic, Vodnik kot jezikoslovec, DiS 1909, str. 415. — 20. A. Pirjevec Martin Kuralt, Slov. biogr. leksikon I, Lj. 1952, str. 591—595; B. Berčič, Prvi literarni delavci z loškega ozemlja, LR IX 1962, str. 215 do 216.

Zusammenfassung

DAS LITERARISCHE ANTLITZ VON ŠKOFJA LOKA ZUR ZEIT DER FREISINGER HERRSCHAFT

Die nahezu 800 jährige Herrschaft der Freisinger Bischöfe in Škofja Loka hat auch in der slowenischen Literatur sichtbare Spuren hinterlassen.

Mit dem Namen des ersten Eigentümers des Gebietes von Škofja Loka, des Bischofs Abraham, sind die ersten slowenischen Niederschriften aus dem 10. Jh., die »Brizinski spomeniki« (= Freisinger Denkmäler) eng verbunden.

Aus Škofja Loka stammen auch die ersten Anfänge der slowenischen Dramatik — die Passionsprozessionsspiele, ein Werk des Paters Romuald aus dem Jahre 1721.

Der Administrator des Freisinger Bischofs in Škofja Loka Graf Edling trug als Referent für das Volksschulwesen viel dazu bei, daß gegen Ende des 18. Jh. die nötigsten Volksschulbücher in slowenischer Sprache erscheinen konnten.

Die Schriftsteller Ivan Tavčar und Ivan Pregelj haben Škofja Loka aus der Zeit der Freisinger Herrschaft in ihren literarischen Werken meisterhaft dargestellt, der erstere im historischen Roman »Visoška kronika« (= Die Chronik des Gutes Visoko), und der letztere in seiner Idylle »Osmero pesmi« (= Acht Dichtungen).